GUMANITAR PÁNLER

QADIMGI QORAQOLPOG‘ISTON HUDUDIDA JISMONIY MASHQLARNING RIVOJLANISH BOSQICHLARI

R.Z.Berdimuratov – *o‘qituvchi*
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so‘zlar. Qoraqolpog‘iston, qadimgi davr, jismoniy mashqlar, harbiy tayyorgarlik, o‘yinlar, kurash, marosim.

Ключевые слова. Каракалпакстан, древность, физические упражнения, военная подготовка, игры, борьба, обряды.

Key words. Karakalpakstan, antiquity, physical exercises, military training, games, wrestling, rituals.

Mavzuni ilmiy muammo sifatida qo‘yishda qadimgi Qoraqolpog‘iston hududi deganda Amudaryoning quyi oqimi va Orolbo‘yi vohalari, ularning ko‘chmanchi-dasht zonalari bilan uzviy aloqador madaniy makon tushuniladi. Aynan shu makonda jismoniy mashqlar faqat “sport” ma’nosida emas, balki yashash uchun zarur mehnat ko‘nikmalari, qurolli to‘qnashuvlar sharoitida chidamlilik va chaqqonlikni ta’minlovchi tayyorgarlik, shuningdek, ijtimoiy birdamlikni mustahkamlovchi marosim, o‘yin amaliyotlari sifatida shakllangan. Shu sababli tadqiqotning maqsadi jismoniy mashqlarning rivojlanishini alohida turlar tarixiga ajratib yubormasdan, ularni jamiyatning xo‘jalik-iqtisodiy, harbiy va ramziy ehtiyojlari bilan bir butun tizimda tahlil qilishdan iborat.

Metodologik asos sifatida tarixiylik va tizimlilik, madaniy-antropologik yondashuv, qiyosiy-tipologik tahlil hamda arxeologik, ikonografik va yozma manbalar uyg‘unligi tanlandi; bunda jismoniy mashqlarni ifodalovchi dalil sifatida mehnat qurollari va qurol-aslaha, ot anjomlari, tasviriy san’at motivlari, dafn marosimi atributlari hamda etnografik analogiyalar birgalikda ko‘rib chiqiladi [1; 2].

Birinchi bosqich sifatida ibtidoiy va eneolit davrlarida jismoniy mashqlar asosan bevosita tirikchilik faoliyati bilan qo‘shilib ketgan holat tavsiflanadi. Ovchilik va baliqchilikning ustuvorligi kuch, koordinatsiya, masofani chamalash, tezkor qaror qabul qilish kabi sifatlarni shakllantirgan; bu jarayon “mashq”ning maqsadli shaklga ajralmagan, ammo takrorlanuvchi mehnat harakati orqali barqarorlashgan ko‘rinishidir. Masalan, uloqtirish va nishonga urish ko‘nikmalari ov jarayonida sinovdan o‘tib, keyinchalik raqobatga asoslangan o‘yin elementlariga aylanishi ehtimoli yuqori, chunki jamoa ichidagi taqsimot va obro‘ mezonlarida mohirlik muhim omil bo‘lgan. Aynan shu yerda jismoniy mashqlar evolyutsiyasining dastlabki mezoni ko‘rinadi: amaliy foydadan ajralmagan harakatlar asta-sekin sinov, bellashuv va namoyish funksiyasini ham bajara boshlaydi. Qadimgi Orolbo‘yi iqlimi va landshafti bilan bog‘liq moslashuvlar chidamlilik, uzoq masofaga yurish va suv to‘siqlarini yengib o‘tish ko‘nikmalarini ham kuchaytirgan bo‘lib, keyingi davrlarda harbiy va transport tizimlari rivojiga zamin yaratgan [3]. Ikkinchi bosqich bronza davri va ilk temir davriga o‘tish jarayoni bilan bog‘lanadi; bu davrda ijtimoiy mehnat taqsimoti, harbiylashuv elementlari va chorvachilikning kengayishi jismoniy mashqlarning maqsadli tayyorgarlik ko‘rinishlarini kuchaytiradi. Chorvachilik-kompleks xo‘jalik otni boshqarish, tez yurish, to‘siqlardan o‘tish, podani himoyalash kabi murakkab harakatlar tizimini talab qiladi; natijada otchoparlik, chavandozlik va qurol bilan muomala qilish bir-biriga bog‘langan “harakat madaniyati”ga aylanadi. Bu bosqichda jismoniy mashqlarni periodlashtirishning ikkinchi mezoni aniqroq ko‘rinadi: mashqlar harbiy va xo‘jalik institutlari doirasida ijtimoiy nazorat va o‘rgatish mexanizmlariga ega bo‘la boshlaydi. Arxeologik dalillarda qurol-aslaha turlari, ot anjomlari, jangovar atributlar ko‘payishi aynan shunday tayyorgarlik mavjud

bo‘lganini bilvosita ko‘rsatadi. Jismoniy tayyorgarlikning mazmuni ham o‘zgaradi: yakka kuch sinovidan tashkiliy harakat, safga yaqinlashuvchi muvofiqlashuv va tezkor manevrga xizmat qiluvchi ko‘nikmalar tomon siljiydi [2; 4].

Uchinchi bosqich qadimgi davlatlashuv va shahar madaniyati kuchaygan davrlar bilan izohlanadi; bu yerda Qoraqolpog‘iston hududi Xorazm vohasi va unga tutash mintaqalar bilan o‘zaro ta’sir maydonida bo‘lib, jismoniy mashqlar ham ijtimoiy hayotning ko‘proq rasmiylashgan shakllariga kirib boradi. Bu jarayonda jismoniy mashqlar ikki yo‘nalishda rivojlanganini ko‘rish mumkin: birinchisi harbiy-amaliy yo‘nalish bo‘lib, piyoda va otliq jangchilarning tayyorgarligida chidamlilik, kuch va epchillikni rivojlantirishga xizmat qiladi; ikkinchisi esa ommaviy tomosha va marosim unsurlari bilan uyg‘unlashgan bellashuvlar bo‘lib, ijtimoiy birlikni mustahkamlovchi, mavsumiy yig‘inlarda ijtimoiy kommunikatsiyani kuchaytiruvchi vositaga aylanadi. Qiyosiy tahlilda bu holat Markaziy Osiyoning boshqa hududlarida kuzatilgan o‘xshash jarayonlar bilan mos keladi: davlat va shahar muhitida harbiy tayyorgarlik standartlashadi, bellashuv esa ramziy-bayramona mazmun oladi [4; 5]. Shu nuqtada jismoniy mashqlarning uchinchi mezoni taklif etiladi: ular ijtimoiy legitimatsiya va nufuz ishlab chiqarish mexanizmlariga xizmat qila boshlaydi, ya’ni g‘oliblik va mahorat shaxsiy fazilatdan tashqari jamoadagi mavqe va vakillik timsoliga aylanadi.

To‘rtinchi bosqich sifatida ko‘chmanchi-dasht an’analari bilan voha madaniyatining uzoq davom etgan sintezi ko‘rsatiladi. Mintaqa tarixida ko‘chmanchi guruhlar bilan o‘troq aholi o‘rtasidagi iqtisodiy va madaniy almashinuv jismoniy mashqlar repertuarini boyitgan: ot ustida bajariladigan mashqlar, qurol bilan harakat, guruh bo‘lib ov qilish, shuningdek, kuch sinoviga asoslangan kurash tipidagi bellashuvlar shu sintezda barqaror shakl olgan. Kurashning mazmuni bu yerda faqat musobaqa sifatida emas, balki ijtimoiy nazorat, yoshlarni tarbiyalash va mojarolarni tartibga solishning ramziy usuli sifatida ko‘riladi; chunki kurash qoidaga bo‘ysunuvchi to‘qnashuv bo‘lib, zo‘ravonlikni me’yorlashtirish va jasoratni “qabul qilinadigan” shaklda namoyish etish imkonini bergan. Shu bilan birga, o‘yinlar va bellashuvlar mavsumiy marosimlarga bog‘lanib, jamoaning umumiy ritmini belgilovchi omilga aylangan; ular orqali jismoniy tayyorgarlik uzluksiz reproduksiya qilinadi, ya’ni avloddan avlodga o‘tadi. Etnografik va tarixiy qarashlar uyg‘unligida bu hodisa “an’ana orqali trening” modeli sifatida izohlanadi: rasmiy maktab bo‘lmasa ham, marosim, o‘yin va kundalik mehnatning o‘zi trening maydonini yaratadi [1; 6]. Bosqichlarni ajratishda asosiy xavf jismoniy mashqlarni zamonaviy sport turlari mezoniga ko‘ra orqaga ko‘chirishdir; shu bois tezis jismoniy mashqlarni funksional xususiyatlari bilan baholaydi. Funksional yondashuv shuni ko‘rsatadiki, bir xil harakat turi turli davrlarda turlicha ijtimoiy ma’no kasb etgan: masalan, ot chopish dastlab transport va ov ehtiyojidan kelib chiqsa, keyinchalik harbiy manevr va nufuz ko‘rsatkichiga aylanadi; kurash esa jismoniy kuchni sinashdan tashqari, jamoaviy tartib va erkaklik idealining me’yoriy ko‘rinishiga xizmat qilgan. Xalqaro sport tarixi va jismoniy tarbiya nazariyasi doirasida ham jismoniy madaniyatning bunday ko‘p funksiyali tabiati qayd etiladi, ya’ni jismoniy mashqlar jamiyatning institutsional ehtiyojlari bilan birga o‘zgarib boradi [5; 7]. Demak, qadimgi Qoraqolpogiston hududida jismoniy mashqlar tarixini rekonstruksiya qilishda asosiy e’tibor harakatlarning o‘ziga emas, ularni ishlab chiqargan ijtimoiy muhit, tarbiyaviy mexanizm va ramziy mazmunga qaratilishi ilmiy jihatdan to‘g‘riroqdir. Tadqiqot natijalarini umumlashtirib aytganda, qadimgi Qoraqolpog‘iston hududida jismoniy mashqlar rivoji to‘rtta mantiqiy yo‘nalishning o‘zaro kesishgan dinamikasi bilan belgilanadi: tirikchilik faoliyatidan kelib chiqqan tabiiy harakatlar, chorvachilik va ot madaniyati asosida murakkablashgan ko‘nikmalar, harbiylashuv va davlatlashuv sharoitida standartlashgan tayyorgarlik, hamda marosim-o‘yin amaliyotlari orqali avlodlararo uzluksizlikni ta’minlagan an’ana.

Shu asosda bosqichlashtirish mezonlari sifatida harakatning amaliy foydaga bog‘liqligi darajasi, o‘rgatishning ijtimoiy institutsionallashuvi, bellashuvning ramziy-

ommaviylashuvi va tayyorgarlikning ko‘chmanchi-voha sintezida barqarorlashuvi taklif etiladi. Mazkur yondashuv 13.00.04 ixtisosligi doirasida jismoniy tarbiya tarixini mintaqaviy dalillar bilan boyitadi, shu bilan birga, jismoniy madaniyatni qadimgi jamiyatning kompleks hayotiy tizimi sifatida talqin qilish imkonini kengaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Axmedov B. A. O‘zbekiston tarixi: qadimgi davr va o‘rta asrlar. Toshkent, O‘qituvchi, 2019.
2. Tolstov S. P. Po drevnim deltam Oksa i Yaksarta. Moskva, 1962.
3. Asqarov A. A. O‘zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. Toshkent, Fan, 2007. 312 b.
4. Masson V. M. Drevnie zemledelcheskie kultury Sredney Azii. Leningrad, Nauka, 1977. 240 s.
5. Guttmann A. From Ritual to Record: The Nature of Modern Sports. New York, Columbia University Press, 2004. 224 p.
6. Qosimov S. Jismoniy tarbiya tarixi. Toshkent, Sharq, 2016. 256 b.
7. Mandell R. D. Sport: A Cultural History. New York, Columbia University Press, 1984. 304 p.

REZYUME. Ushbu maqola qadimgi Qoraqolpog‘iston hududida jismoniy mashqlarning shakllanishi va rivojlanish bosqichlarini tarixiy-manbashunoslik hamda qiyosiy tahlil asosida yoritadi. Maqsad jismoniy faoliyatning xo‘jalik, harbiy va marosim amaliyotlari bilan bog‘liqligini ochishdir. Ilmiy yangilik mintaqaviy dalillarni tizimlashtirib, bosqichlar mezonlarini taklif etishdan iborat.

РЕЗЮМЕ. Тезисы посвящены этапам становления и развития физических упражнений на территории древнего Каракалпакстана на основе историко-источниковедческого и сравнительного анализа. Целью является раскрытие связи физической активности с хозяйственной, военной и обрядовой практиками. Научная новизна состоит в систематизации региональных данных и предложении критериев периодизации.

SUMMARY. This thesis examines stages in the development of physical exercises in the territory of ancient Karakalpakstan using historical source analysis and comparative reasoning. The aim is to explain how physical activity was embedded in subsistence, military preparedness, and ritual practice. The novelty lies in systematizing regional evidence and proposing clear criteria for staging long-term change.

UDK: 821.512.366.09

QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍNDA WATAN MOTIVINIŃ KÓRKEM TALQÍLANÍWÍ

S.U.Fayzullaeva – *filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), docent*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanch so‘zlar: Vatan, qoraqalpoq adabiyoti, vatanparvarlik, milliy o‘zlik, Berdaq ijodi, Ajiniyoz ijodi, xalq taqdiri, ma’naviy qadriyatlar, zamonaviy adabiyot.

Ключевые слова: Родина, каракалпакская литература, патриотизм, национальная идентичность, творчество Бердака, творчество Ажинияза, судьба народа, духовные ценности, современная литература.

Key words: Motherland, Karakalpak literature, patriotism, national identity, Berdaq’s works, Ajiniyoz’s works, people’s destiny, spiritual values, modern literature.

Watan - hárbir insan ushın eń muqaddes hám biybaha túsinik esaplanadı. Ol insannıń tuwılıp ósken jeri, milliy ózligi, úrp-ádetleri hám ruwxıy qádiriyatların ózinde jámleydi. Ádebiyat bolsa mine usı muqaddes túsinikti áwladtan-áwladqa jetkeriwshi kúshli qural esaplanadı. Qaraqalpaq ádebiyatında Watan motivi jetekshi temalardan biri bolıp, ol xalıqtıń tariyxıy tágdiri, awır turmıs jolı hám jurtqa bolǵan sheksiz muhabbatın